

Musa Kazım Efendi'nin Kur'ân'ın İ'câzı ile İlgili Görüşleri

Musa Kazım Efendi's Views on the İ'câz of the Qur'an

Doç. Dr. Mahmut Sönmez*

Geliş Tarihi/Received: 13.10.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 07.11.2024

Öz: Bu çalışmada Osmanlının son dönem şeyhülislamlarından olan Musa Kâzım Efendi'nin "Kur'ân'ın İ'câz'ı İle İlgili Görüşleri" konusu ele alınmıştır. Konuya önce Kazım Efendi'nin hayatı, üslendiği görevler, ilmî yönü ve eserleri mevzuları üzerinde durulmuştur. Daha sonra Müfessirin Bakara Suresi 23. ve 24. ayetleri tefsiri bağlamında Kur'ân'ın İ'câzına getirmiş olduğu açıklamalara yer verilmiştir. Musa Kazım Efendi'nin Kur'ân'ın İ'câzı mevzusuna, daha çok Kur'ân'ın tehdidi/meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaştığı ve ilgili ayetleri tefsir ederek konuya açıklık getirdiği belirtilmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın dil ve üslup özellikleri başta olmak üzere, fesahat ve belagat incelikleri ve gaybî haberler ihtiva etmesi gibi pek çok yönden Kur'ân'ın mu'cize olduğuna işaret eden konulara da tefsirinde dikkat çekilmiştir. Bu açıklamalara ilave olarak "İ'câzül-Kuran" isimli makalesi de bu ayetlerin tefsirinin sonunda zikredilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Şeyhülislam, Musa Kazım Efendi ve İ'câz

Abstract: In this study, the subject of "Musa Kazım Efendi's Views on the İ'câz of the Qur'an", one of the last period sheikhulislams of the Ottoman Empire, is discussed. First of all, the subject was focused on Kazım Efendi's life, the tasks he performed, his scientific direction and his works. Later, the Interpreter's Surat al-Baqara 23. and 24. in the context of the interpretation of the verses, the explanations that he brought to the Qur'an's İ'jâz are included. It has been stated that Musa Kazım Efendi approaches the subject of the İ'jâz of the Qur'an more with in the framework of the verses of the Qur'an's threat/challenge, and clarifies the subject by interpreting relevant verses. In addition, attention has been drawn to the linguistic and stylistic features of the Qur'an, as well as the subtleties of corruption and eloquence, and the fact that it contains news of the unseen, which indicate that the Qur'an is mu'jiz in

*

many ways, in its interpretation. In addition to these explanations, his article titled "I'jazul-Quran" is mentioned at the end of the interpretation of these verses.

Keywords: The Qur'an, Sheikhulislam, Musa Kazım Efendi and I'caz.

Giriş

Erzurum'un Tortum İlçesi Pehlivanlı (Vıhık) köyünde 1858 yılında dünyaya gelen Musa Kazım Efendi, ilk eğitimine Tortum'da çocuk yaşlarda iken Sıbyan Mektebinde başlamış,¹ bu eğitiminden sonra kendi köyünde ilim ve fazilet sahibi olduğu bilinen Nakşibendi şeyhi Mehmet Efendi'nin yanında devam etmiş ve ondan "Mukaddemât-ı Ulum" dersleri almıştır.²

Şeyh Mehmet Efendi'nin dergâhındaki eğitimine dört yıl devam eden Musa Kazım Efendi, 16 yaşlarında gerçek eğitime başlamak için köyünden ayrılarak Erzurum'a gelmiş; fakat burada maddi imkânsızlıklar yüzünden eğitimine devam etme imkânı bulamadığından buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Konya'da medrese eğitimi görmekte olan akrabası Ahmet Efendi'nin³ yanına gitmiş ve burada üç yıl medrese eğitimi almıştır.⁴

Daha sonra, Balıkesir'deki dedesi Nureddin Efendi'nin yanına gönderilmiş ve eğitimine burada devam etmiştir. İslami eğitimine Balıkesir'de devam eden Musa Kazım Efendi, Balıkesir âlimlerinden Selahaddin Ali es-Şuûrî Efendi, Lütfi Efendi ve diğer âlimlerden *Şerh-i Akaid'e* kadar dersler almıştır.⁵ Balıkesir'den sonra İstanbul'a geçen Musa Kâzım, burada önce Kazasker Eşref Efendi'nin derslerine devam etmiş, bu eğitim sürecinin sonunda 1888 (h.1306) Ulûm-i Âliye ve Aliyeden icazet almıştır. Aynı yıl açılan Ruûs imti-

¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, "Musa Kazım Efendi," *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzar'ın Teracim-i Ahvali*, (İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1335), 248; Cemaladdin Server Revnakoğlu, "Erzurumlu Şeyhülislamardan Musa Kazım Efendi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Erzurum: Erzurum Matbuatı), 3, (1962), 13-14.

² İnal, 248.

³ Musa Kazım Efendi'nin teyzesinin oğlu olan Ahmet Efendi Konya'daki eğitimini tamamlayıp icazet aldıktan sonra kendi köyü ve Tortumda Müderrislik yapmıştır. Geniş bilgisi yanında hayırseverliği ile de tanınan Ahmet Efendi gayretli talebelerine de maddi yardımda bulunduğu ifade edilmiştir. (Revnakoğlu, 7).

⁴ İnal, 6; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, (İstanbul: Bahar yayınları, 1969), 17.

⁵ İnal, 248.

hanında başarı göstererek müderris olan Musa Kazım Efendi, Fatih Camii'nde ders vermeye başlamıştır.⁶

1896 yılında İstanbul Ruûs-i hümayununa (Hûmayun reisliği) atanan Musa Kâzım Efendi, 1900'de Mekteb-i Hukuk'ta Mecelle muallimliğine tayin edilmiştir. Daha sonra Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde Akâid muallimliğine ve arkasından Dârû'l-Fünûn (Üniversite) ve Dârû'l-Muallimîn'de (Yüksek Öğretmen Okulu) hocalıklarına atanarak, aynı anda dört ayrı yerde görev yapmıştır. Ayrıca Mekteb-i Hukuk'ta Muhâkemât-ı Hukûkiyye; Dârû'l-Hilafeti'l-Âliyye Medresesi'ne bağlı Medresetü'l-Mütehasşîn'intâli kısmında ise, Usûl-i Fıkıh müderrisliği yapmıştır.⁷ 14 Şubat 1907 tarihinden itibaren kendisine Halep mevleviyeti⁸ tevcih edilmiştir. Aynı yıl içinde Bâb-ı Meşihat Tedkik-i Müellefât Meclisi başkâtipliğine ve daha sonra bu meclisin üyeliğine tayin edilen Musa Kazım Efendi, 1908'de II. Meşrutiyet'in ardından Maarif Nezâreti'nde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmî üyeliğine, Hey'et-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân⁹ azalığına tayin edilmiştir.¹⁰ Musa Kazım Efendi, bu görevde iken özellikle İttihat ve Terakki'nin güçlü bir

⁶ İlmiyye Salnâmesi, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1916/1334), 626; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1986), 47; Şahin Keskin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi* (Yasamı, Görüşleri ve Etkisi), (Samsun: Ondokuz Mayıs Ün. Sosyal Bilimler Enst. Yüksek Lisans Tezi, 1993), 51-52.

⁷ Koca, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 29-30.

⁸ Osmanlı Devleti'nde dereceleri itibariyle kadılıklar esas olarak iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilkinde "mevleviyet kadılıkları", ikincisine ise "kazâ kadılıkları" denilmektedir. Osmanlı'da yaygınlaştıran Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerle Balkanlar'da, Anadolu'da ve Osmanlı idaresinde bulunan çeşitli Arap topraklarında yer alan, gerek stratejik, gerekse nüfus ve kültür bakımından önde gelen büyük şehirler yönetim ve halkın güvenliği açısından önem arzettiğinden buraların adli/kazâ idaresinin başına tecrübeli ulemâ gönderilir ve bu kadılıklar mevleviyet olarak isimlendirilmiştir. (Fahri Unan, "Mevleviyet", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 22/467-468.

⁹ Hey'et-i A'yân olarak da adlandırılan Meclis-i A'yân, II. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876 tarihli iradesiyle yürürlüğe giren Kânûn-ı Esâsî'nin öngördüğü Meclis-i Umûmî adlı Osmanlı Parlamentosu'nu oluşturan iki meclisten biri olup padişahın tayin ettiği üyelerden meydana gelmekteydi. Hey'et-i Ayan'a, Meclis-i Mebusan'dan geçen kanun layihalarının din, padişah hukuku, özgürlükler, Kanun-ı Esasi'ye uygunluk, ülke bütünlüğü, iç güvenlik, genel ahlaka uygunluk ve ülke savunması açılarından denetim ve icabında reddetme gibi oldukça geniş yasama yetkileri verilmiştir. (Ali Akyıldız, "Meclis-i Ayan", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/243-244.

¹⁰ İlmiyye Salnâmesi, 626; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 47; Ferhat Koca, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, 29-30.

muhalefetle karşı karşıya olduğu iktidarı denetleme döneminde, Cemiyet'in desteklediği kanun layihalarının (tasarıları) kabul edilmesi ve muhalifi olduklarının da reddedilmesi için oldukça yoğun bir gayret içerisinde olmuş ve bu yolda muarızları ile sert tartışmalar girmekten kaçınmamıştır.¹¹

Osmanlı Devletinin 121.Şeyhülislam'ı olan Musa Kazım Efendi, 1910-1917 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı hükümetlerde dört defa bu görevde bulunmuştur. Sırasıyla Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, (12 Temmuz 1910-29 Eylül 1911) tarihleri arasında 1 yıl 2ay 18 gün bu görevi deruhte etmiştir. Daha sonra Sadrazam Said Paşa kabinesinde (30 Eylül 1911-31 Aralık 1911) 3 ay; Said Halim Paşa kabinesinde (8 Mayıs 1916-3 Şubat 1917) 8 ay 26 gün ve son olarak Talat Paşa kabinesinde (4 Şubat 1917- 8 Ekim 1918) 1 yıl 8 ay 2 gün olmak üzere toplam 5 yıl, 1 ay, 4 gün Şeyhülislamlık yapmış ve hizmetlerinden dolayı kendisine Murassa Mecidi Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası verilmiştir.¹²

Şeyhülislamlığı esnasında Musa Kazım, önemli olay ve şahsiyetlerle karşılaşmıştır. Bu meyanda Sultan Abdülhamit ve Sultan Reşat'ın da cenaze namazlarını kıldırması,¹³ Döneminin önemli şahsiyetleriyle iç içe olmuş, evlilik merasimlerine aktif olarak iştirak etmiştir.¹⁴

Şeyhülislamlık görevinden ayrıldığı dönemlerde Medresetü'l-Kudât ve Medresetü'l-Vâizîn'de muallimlik yapan Musa Kazım Efendi, hocalığı sırasında ünlü edebiyatçılardan Muallim Naci'ye (1849-1893) usûl-i fıkhıtan Molla Hüsrev'in *Mir'ât*'ını okutmuştur. Ahmet Mithat Efendi'ye (1844-1912) de tefsir dersleri vermiştir ki; müellifin *Safvetü'l-Beyân* adlı tefsiri, Ahmet Mithat Efendi'nin bu derslerdeki anlatımlarını kaydetmesiyle oluşmuştur.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi akabinde Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından İttihat Terakki Cemiyeti liderlerinin tutuklanması üzerine, 10 Mart 1919 tarihinde eski sadrazamlardan Said Halim Paşa ve diğer İttihat ve Terakki cemiyeti liderleriyle birlikte Musa Kazım Efendi de tutuklanarak Bekirağa bölüğüne hapsedilmiştir. Daha sonra kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi tarafından, 13 Temmuz 1919 tarih-

¹¹ Ahmet Şamil Gürer, "Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile ilişkileri", *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*,(Erzurum: 2014), 6.

¹² Koca, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, 30-31; Albayrak,5/157-158.

¹³ Ali Fuat Türkgeldi,*Görüp İştiklerim*, IV. baskı,(Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 129, 136.

¹⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006),257-258.

¹⁵ Koca,*Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, 29-30.

de 15 yıllık kürek cezasına çarptırılmıştır. Musa Kazım Efendi'nin cezası, Sultan Vahdettin tarafından çok ağır bulunarak -hastalığı dolayısıyla- kürek cezası 3 yıl sürgüne çevrilmiş ve Şeyhülislam Edirne'ye nefyedilmiştir.¹⁶ Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat eden Musa Kazım Efendi, Muradiye camiinin bahçesinde defnedilmiştir. Mezar taşına İngilizler tarafından yazıldığı rivayet edilen; "Mazlumen Edirne'ye sürülen ve burada vefat eden Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin kabridir. Ruhuna Fatiha. 10 Kanun-i Sani 1920"¹⁷ yazısı yer almaktadır.

İttihat ve Terakki'ye Girişi ve Masonlukla İttiham Edilmesi

II. Abdülhamid döneminde bir âlim ve hoca sıfatıyla gördüğümüz Musa Kazım Efendi, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne üye olmuştur. Musa Kazım Efendi, İttihatçıları, gayr-i İslami bir yönetim tarzı olan Abdülhamid istibdadını yıkarak İslamiyet'in başlangıcındaki meşveret usulü demek olan Meşrutiyetin müessisleri ve İslamiyet'i hal-i aslisine irca eden bir taife¹⁸ olarak görmüştür. Onun İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmasında meşrûti rejimin gerekliliğine samimi olarak inanmış olması kadar mutlakiyet döneminde ulema sınıfının maruz kaldığı menfi politikanın da etkili olması muhtemeldir. Kendisi de kişisel olarak mutlakiyet rejiminin ulemaya karşı uyguladığı bu olumsuz politikadan etkilenenler arasındadır. Ahmed Mithat Efendi ile birlikte uzun süreli bir çalışma sonucunda meydana getirdiği Kur'ân tefsirine içerisinde İslami yönetim tarzının aslında cumhuriyet olduğu şeklinde yorumlar bulunduğu gerekçesiyle bizzat padişahın iradesi ile el konulmuş ve Şeyhülislam Cemaleddin Efendi hakkında verilen bir jurnal dolayısıyla da Yıldız Sarayı'nda sorguya çekilmiştir.¹⁹

Musa Kazım Efendi İttihat ve Terakki'nin toplam sayısı yediden ibaret olan olağan kongrelerinin en az üçünde merkez-i umumi azalığı görevine getirilmek suretiyle Cemiyet'in üst düzey yönetici kadrosu içerisinde yer almıştır. İttihat ve Terakki'nin Selanik'te gizli olarak toplanan bu ilk kongresinde Cemiyet'in üst düzey yöneticiliğine getirilmiş olması onun Meşrutiyetin ilanından önce de Cemiyet'te önemli bir mevkie sahip olduğunu göstermektedir.

¹⁶ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, (İstanbul:Milli Gazete Yayınları,1981), 110.

¹⁷ Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası,1972), 236.

¹⁸ Gürer, *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, 2.

¹⁹ Ahmet Şamil Gürer, "*Gelenekle Modernite Arasındaki Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı Musa Kazım Efendi*", (Ankara: Hacetepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003), 79-80.

İttihat ve Terakki partisi ile irtibatı nedeniyle daha çok siyasi fikirleri gündeme gelmiş olan Musa Kazım Efendi'nin daha ziyade dini, kültürel ve eğitimle ilgili konulardaki görüşleri daha çok dikkat çekmiştir. İttihat ve Terakki partisinin İslamcılık siyasetini savunduğu ilk dönemde (Balkan Savaşı öncesi) Musa Kazım Efendi'nin görüşleri parti içinde çok etkili olmuştur. Bu dönemde cemiyetin ilmiye şubesinde Manastırlı İsmail Hakkı, Mustafa Asım Efendi, İsmail Hakkı İzmirli, Hamdi Efendi (Elmalılı), Sabri Efendi (Mustafa Sabri Efendi) gibi âlimlerle birlikte Meşrutiyet'in yararları ve İslâm'a uygun bir sistem olduğu konusunda makale ve eserler kaleme almış, daha sonra da şeyhülislâmlıkla ödüllendirilmiştir. O da yazılarında sûra, hürriyet, adalet, müsâvât, uhuvvet, terakki, birlik ve medeniyet gibi siyasi ve sosyal konular başta olmak üzere; giyim kuşam, çok eşlilik, cihâd ve Kur'an'ın İ'câz'ı gibi dini mevzular üzerinde durmuştur.

Birlikte çalıştıkları İttihat ve Terakki Partisi idarecilerinin masonlukla bağlantılarından dolayı Musa Kâzım Efendi de mason ve farmasonlukla itham edilmiştir.²⁰ Tanin Gazetesinde kendisine yöneltilen masonluk iddialarını tekzip ettiği ünlü beyannamesini yayımlamıştır. Beyannamesine, özel durumundan bahsetmekten hoşlanmadığı halde bulunduğu makamın ulviyyetini korumak için iddialara cevap vermek zorunda kaldığını belirterek söze başlayan Şeyhülislam, on iki yaşından itibaren ilmiye tarikine dahil olduğunu, mensubu bulunduğu Nakşibendi tarikatının kendisine bahşetmiş olduğu manevi feyizler sayesinde sahip olduğu kalp temizliği ve ruh safiyetini muhafazaya dikkat ettiğini, tahsili sırasında gerekli ilimleri hakkıyla öğrenmek suretiyle başta üç bin sayfalık bir Kuran tefsiri olmak üzere birçok dini ve tasavvufi eser meydana getirdiğini, Kuran'ın sırlarına vakıf olduğu bu çalışmalarında İslamiyet'in üzerinde veya ona eşit hiçbir mezhep veya mesleğin olmadığına şahitlik derecesinde vicdanî kanaat getirdiğini belirttikten sonra "*Din-i İslam'a muhalif olup da bana isnad olunan herhangi bir mezhep veya mesleği kemal-i şiddetle reddeder ve selamet-i memleket ve sıyanet-idiyanet namına bugibi tesevvülataasla ehemmiyyet vermemelerini ve o gibi ebatlı, bütün kalbleriyle, lisanlarıyla reddeylemelerini bilcümle ahali-i İslamiyyeye tavsiye eylerim*"²¹ cümleleri ile kendini savunmuştur.

²⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 5/160.

²¹ *Tanin*, 15 *Teşrin-i Sani*, 1327; *Sırat-ı Müstakim*, 17 *Teşrin-i Sani*, 1327, 7/169, (1327/1911), 197-198.

Hakkındaki bu asılsız ithamlara verdiği bu reddiyeye rağmen hakkındaki “masonluk” iddialarının, onun icraatlarını engellemeye yönelik girişimler olduğu aşikârdır. Musa Kazım Efendi hakkındaki masonluk ithamı, İttihat ve Terakki'nin parti içi muhalefetin kısılcacında bulunduğu, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulduğu ve 1912 genel seçimlerinin yaklaştığı günlerde, yani II. Meşrutiyetin en çekişmeli siyasi ortamında gündeme getirilmiş olması da bu mes'ele üzerindeki tartışmaların ideolojik olmaktan ziyade siyasi bir zeminde cereyan etmiş olduğu göstermektedir.²²

Mesai arkadaşlarının masonlukla ilişkili olmaları, onun da aynı örgüte üye olmasını zorunlu kılmaz. Ayrıca kendi ifadesiyle bu tür iddia/ithamlara şiddetle karşı çıkan bir insanın bu konuda öncelikle kendi sözlerine itibar etmenin gerekli olduğunu izahtan varestedir.

İlmî Hayatı ve Eserleri

Çok yönlü bir âlim olan Musa Kâzım Efendi başta fıkıh, tasavvuf, kelam ve Arapça olmak üzere pek çok alanda eser vermiştir. Bu eserlerin bazıları te'lif, bazıları da Arapçadan tercüme edilerek vücuda getirilmiştir.

Musa Kazım Efendi çeşitli eğitim öğretim ve idari görevleri yanında ilmi çalışmalardan da geri durmamış, telif ve tercüme olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bir kısmı basıldığı halde bazıları da el yazması olarak kalmıştır. Onun yazmış olduğu makaleleri, genellikle Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad gibi dergilerde yayınlanmıştır.

A. Te'lif Eserleri:

1. *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'ân*, (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1325, I, 408 s.) Musa Kâzım Efendi'nin Ahmed Mithat Efendi'ye verdiği tefsir derslerinin Ahmed Mithat Efendi tarafından kaleme alınmasıyla meydana gelen bir eserdir. Musa Kazım Efendi, öz Türkçe bir tefsir-i serif hazırlamak isteyerek bu tefsire başlamış, fakatgünlük sorunların ağır basması ve bazı engellerden ötürü bu tefsiri tamamlayamamıştır. En'am Sûresine kadar bu ders notlarını, Ahmet Mithat Efendi'ye yazdırmış olmasına rağmen sadece Bakara Sûresi 73. ayetine kadar olan kısmı basılabilmıştır.²³

2. *İslam'da Usul-i Meşveret ve Hürriyet*, (İstanbul, 1908): İslam'da “istişare, danışma ve hürriyetin yeri ve önemini” belirten bir risaledir. Söz konusu bu

²² Güreer, *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, 18.

²³ Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 253; Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 47.

risale, Külliyyât içerisinde “İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet” başlığı altında yer almıştır.²⁴

3. İslam'da Cihad, (İstanbul 1916) İslam dinini eleştirip küçük düşürmek isteyen batılilar, İslam'ın saldırgan bir din olduğunu, Müslümanların sürekli cihad olgusunu canlı tutarak hayatîyetlerini devam ettirdiklerini ileri sürerek İslam'ı savaş yanlısı bir din olarak tanıtmaya çalışmışlardır. Konuya ilişkin ayetleri ele alarak bu düşüncelerini kanıtlama yoluna gitmişler ve bu amaçla birçok eserler ve makaleler yazmışlardır. Musa Kâzım Efendi hem bunlara cevap vermek, hem de batı sömürgecilerinin işgaline Müslümanların karşı koymasını sağlamak için sadece va'zve nasihatleri yeterli görmemiş ayrıca İslâm'da Cihad isimli bir de risale yazmıştır. Bu risalede, cihadın önemi ve gerekliliğini çeşitli ayetler ışığında ve müstakil bir makale bütünlüğü içerisinde anlatmıştır. Bu risale külliyyat içerisinde “İslâm'da Cihad” başlığı ile yer almıştır.

4. Sûre-i İhlâs ve Âlak, Bu küçük risalede müellif, ihlas ve Âlak Sûrelerini kısaca tefsir etmiş ve tefsirini yazarken dayandığı görüşleri de açık olarak bildirmiştir.

5. Külliyyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risaleleri, konferansları ve beyannamelerini ihtiva eden bir külliyyattır.

6. el-Fetava'l-Kâzımiyye fi Islahi'l-fetva et-Türkiye: Babü'l-İ'tikad, Kitabü't-Taharet ve Kitabü's-Salât bölümleri ve bu bölümlerin çeşitli alt bölümlerine dair vermiş olduğu 52 fetvayı ve bunların Arapça kaynaklarını içeren yazma bir eserdir.

7. Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri

8. Sırat-ı Müstakim ve İslam gibi dergilerde yayınlanan makaleleri²⁵

B. Tercümeleri:

1- Zevra ve Havra Tercümesi: Celaleddined-Devvani'nin (ö. 918-1512) Mebde ve Mead konusundaki görüşlerini içeren “Zevrâ ve Havrâ” adlı eserinin tercümesidir. Bir risale halinde yazılan eser önce metin halinde verilmiş

²⁴ Musa Kâzım Efendi, *İslâm'da Usûl-i Meşveret ve Hürriyet*, (İstanbul: 1324), 12-13.

²⁵ Sırat-ı Müstakim'de yayımlanan makaleleri için bk. Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebilürreşad Mecmualarının Fihristi*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 141.

sonra haşiye ile metnin açıklaması yapılmıştır. Tercümede önsöz ve sonsöz şeklinde herhangi bir açıklama yapılmamıştır.²⁶

2- Tercüme-i Varidat: Şeyh Bedrettin Semavi'nin yazdığı tasavvuf ve vahdet-i vücut anlayışı çerçevesinde yazmış olduğu eserinin tercümesidir.

3- Tahkik-i Vahdeti-i Vücuda Dair Bir Risalenin Tercümesi: Karamani Muhammed Cemaeddin Nuri'nin vahdet-i vücut ile ilgili Arapça eserinin tercümesidir.

4- İmam Gazali'nin Tehafütü'l-Felasife Tercümesi (Basılmamıştır)

5- İbn Rüşd'ünEcvibe Risalesi Tercemesi (Basılmamıştır).²⁷

Kur'ân'ın İ'câz'ı İle İlgili Görüşleri

Kur'ân-ı Kerîm, sahip olduğu üstün edebî özellikleri ve muhtevası ile nâzil olduğu günden beri muhatapları üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Ümmî bir peygamber²⁸ tarafından tebliğ edilen Kur'ân, ilk muhataplarını cezbe etmiş, mümin ve kâfir herkes, onun cazibesine kapılmaktan kendilerini alamamışlardır. Nâzil olduğu dönemden itibaren on dört asır geçmesine rağmen hiç kimsenin Kur'ân'a benzer bir eser meydana getirememiş olması, onun Hz. Peygamber'in (s.a.s) en büyük bir mu'cizesi olduğunu isbat etmektedir. Bu özelliğinden dolayı Kur'ân, Arap Dilinin şaheser bir belağat ve fesahat timsali olmuştur. Kur'ân'ın tefsiriyle ilgilenen her müfessir gibi Musa Kazım Efendi deKur'ân'ın İ'câzı ile alakalı açıklamalar yapmıştır.

Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Kur'ân'ın İ'câzı ile ilgili açıklamalarını zikretmeden önce Kur'ân'ın Allah kelamı olduğunu kabul etmeyip inkâr eden müşrikleri, muarazaya davet etme safhalarının bilinmesi, konunun anlaşılması açısından önem arzettiğindenburada bu mevzuya kısaca değinilecektir.

Aciz bırakmak manasına gelen “a-c-z” kökünden türetilen i'câz kelimesi, sözlükte, bir işe güç yetirememek, yapamamak, zayıf düşmek, anlamına

²⁶ Celâleddined-Devvanî,Zevrâ ve Havrâ, Çev. Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi, (İstanbul: Dârul-Hilâfeti'l-AliyyeEvkâf-ı İslamiyye Matbaası, 1335), 63.

²⁷ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*,47-48.

²⁸ el-A'raf, 7/157. *الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ*. “Onlar ki yanlarındaki Tevrat ve İncil'de vasıfları yazılı o ümmî Peygambere tâbi olurlar.” A'raf, 7/158. “فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبَعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ...” “Öyleyse siz de Allah'a ve O'nun bütün kelimelerine iman eden o ümmî Nebîye, o Resule inanın. Ona tâbi olun ki doğru yolu bulasınız.”

gelmektedir.²⁹ Bir terim olarak i'câz, “genellikle Kur'ân'ın üstün edebi tarzı ve onun zengin muhtevası itibarıyla mislinin getirilmesinden insanların acze düştükleri şey” şeklinde tarif edilmiştir. Bir şeyin mislini getirmekten muhatabıcaresiz bırakmaya sevkeden duruma da mu'cize/ معجزة denmiştir. Mu'cize, muhatabı'aciz/takatsiz bıraktığından dolayı, aynı zamanda mû'cizdir.³⁰

Hız. Mûsâ (a.s) zamanında sihir ve Hız. İsâ (a.s) döneminde tıp revaçta olduğundan, mu'cizelerinin en önemlileri o cinsten gelmişti.³¹ Şiir ve edebiyatın son derece ileri gitmiş olduğu bir zamanda, belâgatın en revaçlı olduğu bir anda, Hız. Muhammed'in en büyük mu'cizesi olan Kur'ân nazil olarakları mübarezeyle davet edip meydan okumuştur.³² Kur'ân ayetleri, fesahat ve belagatta kendilerini emsalsiz kabul eden Arap belîğ ve şairlerinin Kâbe'nin duvarına asılmış olan Muallakât-ı Seba şiirlerini,³³ değerinden düşürmüş; bu şairlerinden olan Lebîd'in kızı, babasının kasidelerini Ka'be duvarından indirirken, “Ayetlere karşı bunun bir kıymeti kalmadı”³⁴ diyerek onlardaki belagat ve fesahatin etkisini dile getirmiştir.

Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu kabul etmeyen muarızlarına karşı tehdidi-si/meydan okuması şu şekilde cereyan etmiştir: Hız. Muhammed'in (s.a.s) okuduğu ayetleri işittiklerinde “öncekilerin masalları” olarak nitelendirerek Kur'ân'ın benzerini yapabileceklerini iddia ettiler. Bu durum Kur'ân'da şöyle ifade edilmiştir:

وَإِذَا تَتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ

“Onlara ayetlerimiz okunduğu zaman dediler ki: işittik, istesek biz de bunun benzerini elbette söyleyebiliriz. Bu öncekilerin masallarından başka bir şey değildir”³⁵

Bunun üzerine Cenab-ı Hak, Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğunu kabul etme-

²⁹ Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb el-İsfahânî, *Müfredâtü Elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, “aciz md”, (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2002), 547.

³⁰ İsfahânî, el-Müfredat, 325; Fîrûzâbâdî, Muhammed bin Yakub, el-Kâmusu'l-Muhît, (Mısır: Matba'atu'l-Emiriye, 1978), 2/179-180.

³¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *A'lâmu'n-Nubüvve*, thk. Muhammed Şerif Sükker, (Beyrut: Dâru'lhyâi'l-Ulûm, 1992), 76-77

³² Süleyman Ateş, *İslâm'a İtirazlar ve Kur'ân-ı Kerim'den Cevaplar*, (Ankara: Emel Matbaası, 1971), 163.

³³ Kenan Demirayak, “Arap Edebiyatı Tarihi, I, Cahiliye Dönemi”, (Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2009), 177

³⁴ Bediüzzaman Said Nursi, *Sözler*, (İstanbul: RNK Yayınları, 2010), 483.

³⁵ Enfâl, 8/31.

yen müşriklere meydan okuyarak onlardan Kur'ân'ın tamamına denk benzer bir kitap yazmalarını istemiş ve onları muarazaya davet etmiştir:

قُلْ لِّئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا

“De ki, insanlar ve cinler birbirlerine yardımcı olarak bu Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmek için bir araya gelseler and olsun ki, yine de bir benzerini getirip ortaya koyamazlar.”³⁶Müşrikler, Kur'ân'ın bu talebi karşısında sükût etmiş, adeta dilleri tutulmuştur. Bunun üzerine Cenâb-ı Hakk; muarızlarından sadece Kur'ân'ın on sûresine denk olacak benzeri şeyler getirmelerini talep ederek şöyle buyurmuştur:

أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوْرٍ مِّثْلِهِ مُفْتَرِيَاتٍ وَاذْعُوا مِّنْ اسْتَعْظَمْتُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Senin için onu (Kur'ân'ı) uydurdu mu diyorlar? De ki, öyle ise onun sûrelerine benzer uydurma on sûre meydana getiriniz. İddianızda samimi iseniz Allah'tan başka çağırabileceğinizi de çağırın.”³⁷Bu tehdidi karşısında da aciz kalan müşriklere bu defa Kur'ân'ın bir sûresine benzer bir sûre yazmalarını isteyerek şöyle meydan okumuştur:

وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُوْرَةٍ مِّثْلِهِ وَاذْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

“Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz Kur'ân hakkında şüpheniz varsa, haydi onun sûrelerinden birine benzer bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz Allah'tan başka şahitlerinizin (yardımcılarınızın) hepsini çağırın.” Bütün bu meydan okumasına karşılık, nihâyet müşrikler bir sûre dahi olsa Kur'ân'ın benzerini getiremeyince, aciz olduklarını ortaya koymuş oldular.

Müfessir Musa Kazım Efendi, Kur'ân'ın i'câzı mevzusuna, daha çok Kur'ân'ın tehdidi/meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve ilgili ayetleri (Bakara 2/23; Yunus, 10/38; Hûd, 11/13; İsrâ, 17/88 vb.) tefsir ederek konuya açıklık getirmiştir. Bu izahlara ilave olarak “İ'câzü'l-Kuran” isimli makalesini de Bakara Sûresi²⁴. ayetinin tefsirinin sonunda zikretmiştir. Ayrıca Kur'ân'ın dil ve üslup özellikleri başta olmak üzere, fesahat ve belagat incelikleri ve gaybî haberleri ihtiva etmesi gibi pek çok yönden Kur'ân'ın mu'cize olduğuna delalet eden konulara tefsirinde dikkat çekmiştir.

Biz de Müfessirin Kur'ân'ın İ'câzı konusunu ele aldığı şu ayetle mes'eleye başlamak istiyoruz. شُهَدَاءَكُمْ مِّنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

³⁶ İsrâ, 17/88.

³⁷ Hud, 11/13.

“Eğer kulumuza (Muhammed'e) indirdiğimiz Kur'ân hakkında şüpheniz varsa, haydi onun sûrelerinden birine benzer bir sûre getirin ve eğer doğru söyleyenler iseniz Allah'tan başka şahitlerinizin (yardımcılarınızın) hepsini çağırın.”³⁸

Ayetin icmali manası: Eğer abdimize (Muhammed Aleyhisselama) tenzil ettiğimiz Kur'ân'ın vahy-i ilahi olduğunda rayb/şek ve şüphe içinde iseniz, siz de onun en kısa suresinin mislini getiriniz. Bunun için bütün füseha ve bülağanızı davet ediniz. Eğer davanızda sadık iseniz.

Tefsir; “Cenab-ı Hak, evvelki iki ayette Zat-ı Rububiyetine ibadeti, bütün insanlara emrettikten sonra, her biri bir büyük nimet olan birçok enfüsi ve afakı delilleri serd ile ibadetin vacip olmasının sebebini bildirdi. Ayrıca, bu ayetlerde imanın en büyük rüknü/direği olan vahdaniyeti isbat ettiği gibi, bu ve bundan sonra gelecek ayetlerde de Kur'ân-ı Kerim'in mucize-i bahire/apaçık bir mucize ve hüccet-i katıa/kesin bir delil olduğunu beyan etmekle, imanın ikinci rüknü olan Nübüvvet-i Muhammediyeyi isbat etmiştir. Bu kitab-ı mübin'ini'câzını bildirecek ve o Hazretin iddiası üzere, onun Allah tarafından indirildiğine ilm-i yakını/kesin bilgiyi ortaya koyacak tarıkı/metodu, yani tahaddi/meydan okuma usulünü de göstermiştir ki; tafsilî aşağıda gelecek şekildedir” diyerek ayetin önce kısa mealini ve tefsiri verdikten sonra, ayetler arasındaki münasebete temas ederek şu açıklamaları yapmıştır:

وَأِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ Bu şart cümlesi, makabli-ne/kendinden öncekine atfedilmiştir. Bu atıf, bir kıssayı, diğer kıssaya atfetme kabilindedir. Çünkü iki cümle arasında hem müğayeret-i zahire/açık ztlık, hem de münasebet-i kamile/tam uygunluk vardır. Zira makabli, vahdaniyeti; bu cümle de nübüvveti isbat etmektedir. Bu ikisi ise, tev'emdir/ikizdir. Çünkü imanın tahakkuku/gerçekleşmesi bu iki maddeyi tasdik etmekle hasıl olur. Şu halde buradaki hitabın dahi “فَلَا تَجْعَلُوا” cümlesindeki hitap gibi yalnız müşrik ve münkirlere mütevec-cih olduğu şüphesizdir.³⁹

Bu giriş bölümünden sonra ayetin tefsirine şöyle başlamıştır: Evvela, münkirlerin, Kur'ân-ı Kerim'in Allah tarafından indirildiğinde şek ve şüphe içinde olmadıkları halde (inkâr ettiklerinden dolayı), bu cümlede şek ve şüpheyi ifade eden “in/ ان” edatının kullanılmış olmasını; onların Kur'ân'ın beşer kelamı olduğunu iddia etmekte ısrarlı olduklarına hamletmiştir. Ayır-

³⁸ Bakara, 2/23.

³⁹ Musa Kazım Efendi, Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335), 200-201.

ca bu iddialarında şüphe içinde olmadıkları halde de bu cümlede “reyb” kelimesinin açık olarak ifade edilmesiyle ilgili olarak şu izahları yapmıştır:

Bu durum ya, münkirleri tevbihe/kınamaya; yani Kur’ân-ı Kerim’in vahy-i ilahi olduğunu red ve inkâr, katiiyen gayr-i layık olup bu bab’da onlardan sudur edecek şeyin nihayet şek olabileceğini tasvire veyahut bu mesele hakkında, yani; Kur’ân’ın kelam-ı beşer olma hususunda şüphe içinde olanların olmayanlara göre daha fazla olduğundan dolayıdır.⁴⁰

Musa Kazım Efendi “**rayb/ريب**” kelimesinin kullanılmış olmasını, ya Kur’ân’ın Allah kelamı olduğunu inkâr edenleri kınamak için getirilmiş olabileceği şeklinde yorumlamıştır. Yani Kur’ân’ın Kelamullah olduğunu inkâr etmenin kesinlikle uygun olmayacağını, dolayısıyla bu konuda onların sadece şüphe içerisinde olabileceklerini beyan etmiştir. Veya bu konuda yani; Kur’ân’ın kelam-ı beşer olma hususunda şüphe içinde olanların, olmayanlara göre daha fazla olduğundan dolayı ayet-i kerime’de “**rayb/ريب**” lafzı kullanıldığını belirtmiştir Müfessir bu yorumuyla da Arap diline olan vukufiyetinigöstermiştir.

“Rayb” lafzının geçmiş olduğu *ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ* “Bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır”⁴¹ ayetinde de şu açıklamaları yapmıştır:

“Bu ayetten maksadınKur’ân hakkında hiç kimsenin şek ve şüphesi olmadığını ifade değildir. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’in Allah katından indirildiğine şüphe edenler çok olduğu gibi Cenab-ı Hakk dahi; وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ “Eğer (Kur’ân’dan) şüphe içinde iseniz”⁴² ayetiyle Kur’ân hakkında şüphe etmenin mümkün olabileceğine işaret etmiştir.”

“Bu ayet, Kur’ân hakkında şüphenin olmadığını değil;Kur’ân’ın i’câz ve belagatıyla şüpheye mahal vermediğini ifade etmiştir.”⁴³

Müfessir Musa Kazım Efendi tefsirinde ayetleri meydana getiren lafızların kullanılmasıyla ilgili açıklamalar getirmiştir. Mesela yukarıdaki ayet-i kerime’de geçen “*انزلنا/nezzelna*” ifadesinin, “*انزلنا/enzelna*” ibaresine tercih edilmesinin sebebiyle ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır:

“Hatiplerin hutbeleri, şairlerin şiirleri, müelliflerin kitapları gibi, Kur’ân-ı Kerim’in de Rasûlü Ekrem’e nüzülü, olaylara göre tedrici olarak indirilmiş olmasının, müşrik-

⁴⁰ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 200.

⁴¹ Bakara, 2/2.

⁴² Bakara, 2/23.

⁴³ Musa Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 36.

lerin şekke düşmesini icap eden sebepler cümlesinden olduğunu, inkârcıların şüphelerinin kökünden kesilmesi ve onları cevap veremeyecek şekilde susturarak aleyhlerine hüccet getirmek maksadıyla-kendilerine karşı tehdidin/meydan okumanın dahi bu minval üzere olmasını gerekli kıldığından, nüzulün tedrici olarak vukuunu ifade eden “nezzelna/ نزلنا” nazm-ı keriminin, “enzelna/ انزلنا” kavli şerifine tercih edildiğini, bu suretle inkarda inat edenlerin katıyyen ilzam ve iskat/susturulmuş olduklarını ifade ederek bunun açık izahının; “Eğer Kur'an-ı Kerim'i kulumuza parça parça, sûresûre indirdiğimizden dolayı Onun Allah kelâmı olduğunda şekte iseniz, siz de onun cümlesine değil, bir parçasına, en kısa sûresine nazire getiriniz”⁴⁴ şeklinde olacağını zikretmiştir.

Müfessir bu paragrafta Kur'an'ın Hz. Peygamber'e tedrici olarak indirilmesinin, Müşrikleri, Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunda şek ve şüpheye düşmelerine sebep olan amillerden biri olduğunu belirtmiştir. İnkârcıların şüphelerinin kökünden kesilmesi ve onları cevap veremeyecek şekilde susturarak aleyhlerine delil getirmek maksadıyla kendilerine karşı meydan okumanın dahi bu minval üzere olmasını zorunlu kıldığını zikretmiştir. Yani Kur'an parça parça indiğinden dolayı, onlardan Kur'an'ın tamamına değil, sadece bir parçasına benzer bir sûregetirmelerini istemiştir. Bundan dolayı Kur'an'ın inzalinin tedrici/parça parça olarak indirildiğini ifade eden “nezzelna/ نزلنا” ifadesinin, “enzelna/ انزلنا” kelimesine tercih edildiğini belirtmiş ve bu sûretle inkârda inat edenlerin kesinlikle susturulmuş olduklarını ifade etmiştir.

Ayet-i Kerime'de geçen “abd/ عبد” kelimesiyle Hz. Peygamber'in murad edildiğini, “abd/ عبد” lafzının “na/ نا” zamirine nisbet edilmesiyle de hem Allah Resulü'nün kadrini yüceltmek, hem de O'nu her ilahi hükme boyun eğen, Zat-ı Kibriya'nın has bir kulu olduğunu bildirmek hikmetine mebni olduğunu belirtmiştir. Ayrıca “abdina/ عبدنا” kelimesinin “cem'îsıgasıyla “ibadina/ ابدنا” şeklinde de okunduğunu, bu kıraate göre “abdina/ عبدنا” ifadesinden maksadın, Hz. Peygamber (s.a.s) ve ümmeti olduğunu beyan etmiştir.⁴⁵

Emir ve nehiy hususuna da dikkat çeken müellif ayetlerdeki emrin her zaman vucub ve nedb için olmadığına açıklık getirmiştir. Mesela, “فاتوا... بسوة...” ifadesindeki “fe'tu/ فاتوا” lafzının, “getirmek” manasına “ityandan”

⁴⁴ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 200-201.

⁴⁵ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 201.

danemir olup “getirin” manasında olduğunu, fakat bu emrin vücub veya nedb için olmayıp münkirleri ilzâm ve susturmak için olduğunu ifade etmiştir.

“Fe’tü/ فأتوا” ibaresindeki “fe/ف”nin sebebiyet bildirdiğini, Kur’ân hakkında şek ve şüphe edilmesinin, böyle bir emrin meydana gelmesine sebep olduğunu ifade etmiş, buna göre ayetin mealinin şu şekilde olacağını zikretmiştir: “Eğer sizin dediğiniz ve inandığınız gibi Kur’ân, beşer kelamı ise, onun bir sûresine nazire yapınız. Çünkü sizin gibi birisinin güç yetirdiği bir şeye, sizin de muktedir olacağınız şüphesizdir.”⁴⁶

“Bi-sûretin/ بسورة” lafzındaki tenvin’in bir tek ve kilet/azlık manasında “kısa bir sûre” demek olduğunu belirterek, bu sûrenin en az mertebesinin “Kevser ve İhlasSûreleri” gibi bir özel isimle isimlendirilmiş, Kur’ân’ın bir kıt’asından/bölümünden ibaret olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷

Musa Kâzım Efendi, i’rab durumlarına işaret ederek ayetlerin değişik tefsirlerini yapmış bazen de bu tefsirler arasında tercih edileni belirterek tercih edilmiş sebepleri üzerinde ayrıntılı izahlar yapmıştır. Mesela; Bakara Sûresi 23. ayeti tefsir ederken ayette geçen “min mislihi/ من مثله” ifadesindeki zamirin (•)ircasında farklı vecihlere ve bu farklılığın doğurduğu değişik anlamlara şöyle işaret ederek kendi tercihinin şöyle beyan etmiştir:

Evvela, “min mislihi/ من مثله” ifadesinin, “sûretin/سورة” kelimesinin sıfatı olduğunu belirterek “mislihi/ مثله” ibaresindeki zamirin, “mimmanezzelna/ مما نزلنا”daki “ma/ ما” ya, yani Kur’ân-ı Kerim’e raci’ olduğunu beyan etmiştir. Ayet-i Kerime’deki “min” harf-i cer’inin, ya ba’ziyet veya beyaniye anlamını ifade ettiğini, buna göre ayetin mealinin; “belağat ve hüsn-ü nazmında Kur’ân-ıAzimü’ş-Şan’a benzer bir sûre getiriniz”⁴⁸ şeklinde olacağını bildirmiştir.

Veya “min mislihi/ من مثله” ifadesindeki “min/ من” harf-i cer’inin iptidaiye/başlangıç anlamını ihtiva ettiğini, zamirin de “abde/عبد” yani, Hz. Peygamber’e (s.a.s) raci’ olma ihtimalinin bulunduğu, buna göre ayetin anlamının; “abdimiz gibi ulum taallüm etmemiş/öğrenmemiş ve yazı yazmamış ümmi bir beşerden Kur’ân’a benzer bir sûre getiriniz” şeklinde olacağını ifade etmiştir. Bu zamirin “mimman mada ki ma” ya, indirilen vahye (Kur’ân) dayandırılmasının, “abde” yani vahyin kendisine indirilen Zat’a dayandı-

⁴⁶ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, 201.

⁴⁷ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, 20

⁴⁸ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, 203.

rılmasına tercih edildiğini ve tercih edilme yönlerini de şu şekilde açıklamıştır:

Evvela diğer tahaddi ayetlerine mutabık olması açısından böyledir. Zira o ayetlerde “mislihi” nin zamiri daima Kur'an'a racidir. Mümasalet/benzerlik de, getirilmesi istenen sûrenin sıfatıdır. Nitekim-“**mislihi/ من مثله**” lafzı, “**sûretin/ سورة**” kelimesinin sıfatı olduğu takdirde- burada da durum aynıdır. Bu takdire göre buradaki benzerlik de sûrenin sıfatıdır.

İkicisi,sûrenin başındaki şart tarafında kelam, vahy-i ilahidir. Kendisine vahiy indirilen Hz. Peygamber değildir. Buna binaen kelamın sonunun, kelamın başına hüsn-ü irtibatı ve cezanın şarta hüsn-ü tertibi için- ceza tarafında da kelamın, inzal edilen vahiyden ayrılmasının ve münezzel-ü aleyhe/kendisine vahiy indirilene intikal etmemesi layıktır.

Üçüncüsü, tahaddi hususunda cemm-i ğafirin cümlesine/insanlığın tamamına birden; “Eğer kendi cinsinizden olan kulumuza indirdiğimiz Kur'an'ın vahy-i münezzel olduğunda şek ve şüphede iseniz, siz de onun en kısa sûresinin benzerini getiriniz.” diye hitap etmek elbette; “eğer bu hususta şüpheniz varsa sizden de onun gibi bir ümmi çıksın, onun getirdiği Kur'an'ın mislini getirsin.” demekten daha belîğdir. Çünkü birinci suret tahaddi, daha ziyade müskit/hasmı susturran ve mülzemdir/cevap veremez hale getirmektedir.

Dördüncü, Kur'an-ı Kerim, Hazret-i resule nisbeti itibariyle değil, belki hadi zatında mucizedir. Binaenaleyh Kur'an'ın İ'câzını isbat için meydan okumayı, bir ümmi recüle tahsisin, yani sizden bir ümmi çıkıp bunun mislini getirsin demenin manası yoktur.

Beşincisi, “mislihi/ من مثله” nin zamirini “**abd/ عبد** e irca' edilmesi, ümmiyette Resul-i Ekrem'in misli olmayan bir kimseden Kur'an'ın benzerinin meydana getirilmesinin mümkün olabileceğini vehme vereceği gibi ve “Allah'tan başka şühedanızı çağırınız” manasında olan “**Ved'uşühedaekum/ وادعوا شُهَدَاءَكُمْ**”kavl-i şerifi de bu red ve irca'a uygun değildir. Zira bu kavl-i şerif, münkirlere Kur'an'ın mislini getirme hususunda kendilerine nusret ve yardım edecek kimselerin cümlesinden yardım istemelerini emretmektedir. “Mislihi/ من مثله” deki zamirin, “**abd/عبد**”e rücuu ise buna münafidir.⁴⁹

Müfessir ayet-ikerimelerde geçen kelimelerin manalarını da izah etmiştir; Mesela; “Şüheda : شُهَدَاءُ” kelimesinin manasına şu şekilde açıklık getirmiştir: شُهَدَاءُ “Şüheda”, şehid kelimesinin çoğulu olup bizzat veyahut bi't-

⁴⁹ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 204.

tasavvur hazır olmak anlamındadır. Şehid, aynı zamanda “hazır, nasır, şahid, veli ve imam” anlamlarına da gelmektedir ki, bu kelimelerin cümlesinde huzur/hazır olmak manası mevcuttur.”⁵⁰

Aynı şekilde *مِنْ دُونِ اللَّهِ* “Min duni’l-lahi” ibaresindeki “دُون/dun” lafzının anlamıyla ilgili olarak şu açıklamaları yapmıştır: “*مِنْ دُونِ اللَّهِ*” deki “min” “*وَادْعُوا* /ved’u” ya müteallıktır. Sözlükte “*bir şeye en yakın ve biraz münhat/aşağı olan mekân*” anlamındadır. “دُون/dun” kelimesi istiare yoluyla “şeref ve rütbe” manasında kullanılmıştır. Mesela, ‘Zeyd’ün dun Amr’ denildiğinde, Zeyd’in şeref ve rütbesi, Amr’ın şeref ve rütbesinden aşağıdır demektir. Daha sonra bu mecaz-i mana genişletilerek “dun” kelimesi, “*bir hadde diğer bir hadde tecavüz; bir işten diğer bir işe tehaddi/geçmek*” manasında kullanılmıştır. *لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ* “Müminler kendileri gibi müminleri bırakıpta kafirleri dost itti haz etmesinler” ayet-i kerimesinde bu anlamında kullanılmıştır. Ayrıca “دُون/Dun” lafzı, bu anlamlardan başka, bazen “kuddam/ön” anlamında da kullanılmıştır.⁵¹

Ayrıca aynı ayette geçen “*سِدْق/صدق*” kelimesinin anlamıyla ilgili olarak şu izahları getirmiştir: Sıdk, “*bir haberin vakıa mutabık olmasıdır ki, doğru söylemek demektir*”. Diğer bir kavle göre sıdk, “*bir haberin hem vakıa hem de muhbirin/haberi verenin itikadına mutabık olmasıdır.*” Sıdk kelimesine bu şekilde ki anlam verdikten sonra bu manaya Kur’ân’dan şahid getirerek şunları zikretmiştir: “Nitekim münafıklardan hikâye buyrulan; *إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ* *إِنَّكَ لَرَسُولُ اللَّهِ*” ayet-i kerimesi dahi buna delildir. Zira münafıkların Risalet-i Muhammediyeye itikatları olmadıkları için Cenab-ı Hakk, bu ayette onları *لَا تَشْهَدُونَ* sözlerinde tekzip etti. Çünkü Hak Teâla, münafıkların bu sözlerinden sonra *إِنَّ الْمُنَافِقِينَ كَاذِبُونَ* buyurdu ve bu kavli-i şerifi ile onların Risalet-i Muhammediyeye şehadetlerini red ve tekzip etti. Zira şehadet, zannolunduğu gibi inşa değil, belki yakinen bildiği şeyi ihbardan ibaret olup münafıklar ise, Risalet-i Muhammediyeyi bilmiyorlar ve ona katiyyen inanmıyorlardı. Bundan dolayı da Cenab-ı Hakk, onları tekzip etti. Binaenaleyh sıdkta, haberin hem vakıa hem de muhbirin inancına mutabakatı şart olduğuna şu ayet-i kerime kesin bir şekilde delalet etmektedir.”⁵²

Arap dilindeki kelimelerin delalet ettikleri anlamları ve onların cümle içindeki yerlerine göre farklı anlamlar kazandıklarını çok iyi kavramış ve Sarf-

⁵⁰ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 205.

⁵¹ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 205.

⁵² Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 207.

Nahiv ilminin inceliklerini ve i'rab durumlarına vukufiyetini göstermiştir. Mesela, Bakar Sûresi 23. Ayetin tefsirinde konuyla ilgili şu tesbitleri yapmıştır: “*مِنْ/min*” lafzının “*أَدْعُوا/udu*” emrine müteallik olması, “*شُهَدَاءَ/şüheda*” kelimesinin yukarıda geçtiği gibi birçok anlamda kullanılması, aynı şekilde “*dun*” lafzının da lügat manasından başka, “*haddi tecavüz*” yani; “*maada, ğayr, başka, kuddam*” manalarında kullanılması itibariyle, *لِلَّهِ مِنْ دُونِ اللَّهِ* kavli-i şerifi, aşağıdaki vecihlerde açıklanmıştır:

Birinci vecih; “Allah’tan başka nezdinizde huzurlarıyla müftehir olduğunuz veyahut muavenetlerini umduğunuz insanınızı, cinsinizi ve ilahlarınızı da Kur’an’la muarazaya davet ediniz.”

İkinci vecih; “İtvan ettiğiniz/getirdiğiniz şeyin, Kur’an’ın misli olduğuna şahadet edecek Allah’tan başka şahitlerinizi davet ediniz. Fakat Allah’ı istişhad etmeyiniz. Yani, ‘Allah şahittir’ demeyiniz. Zira Allah şahittir demek, hüccet getirmekten aciz kalan mebhutların/şaşkınların işidir.

Üçüncü vecih; “Allah’ı bırakıpta kendilerini evliya veya ilah edindiğiniz ve ruz-i cezada lehinize şahadet edeceklerini zannettiğiniz şahitlerinizi de bu husus için davet ediniz.”

Dördüncü vecih; “Zann-ı batılınıza göre ilahi huzurda sizin için şefaet ve muavenet edeceklerine itikat ettiğiniz putlarınızı davet ediniz.”⁵³

Müfessirlerin bazısına göre *دُونِ اللَّهِ* terkinde bir muzafın hazfedilmiş olduğunu, cümlenin takdirinin ise; “*دُونِ اللَّهِ* evliyaillah” şeklinde olacağını belirtmiş, buna göre ayetin manasının şöyle olacağını ifade etmiştir: “*Getirdiğiniz sûrenin, Kur’an’ın misli olduğuna şahadet etmek üzere Allah’ın dostlarını yani, bu hususta hakkıyla şahadet edecek kullarını değil, sizin füseha, bülağa ve rüesanızı davet ediniz. Zira hiçbir akıl, kendisinin böyle fesadı zahir ve yanlış olduğu apaçık olan bir şeyin sıhhatine şahadet etmesine razı olmaz.*”⁵⁴

إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ kavli-i şerifi’nin bir şart fiili olduğunu, cevap ve cezasının ise; makabli gibi olduğundan tekrar zikrine hacet görülmeyle hazf edildiğini belirterek buna göre ayetin mealinin de şu şekilde olacağını ifade etmiştir: “*Eğer Kur’an-ı Kerim’in beşer kelamı olduğunu iddianızda sadık iseniz, siz de onun sûrelerinden birine benzer bir sûre getiriniz. Bu hususta size yardım edecek kimler varsa cümlesini davet ediniz*” demektir. Şu halde hazf edilmiş cezasıyla beraber bu

⁵³ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 206-207.

⁵⁴ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 206.

şart cümlesi, *tehadd-i sabıki/daha önce geçen meydan okumayı tekrar ve teyid edip makabline kemal-i ittisali bulunduğundan, burada atıf harfi terk edilmiştir.*⁵⁵

Bu izahlardan da anlaşıldığı gibi Müfessir, Arap dilindeki kelimelerin delalet ettikleri anlamları ve onların cümle içindeki yerlerine göre farklı anlamlar kazandıklarını çok iyi kavramış ve Sarf-Nahiv ilminin inceliklerini ve i'rab durumlarına vukufiyetini göstermiştir.

Arap dil ve üslubunu, Kur'ân-ı Kerim'in en veciz bir şekilde ortaya koyduğu, inkâr edilemez bir gerçektir. Arap dilini ve üslubunu bilmek, Kur'ân'ı anlayıp tefsir edebilmenin ön şartıdır. Bir müfessirin Arap dilindeki kelimelerin delalet ettikleri anlamları ve onların cümle içindeki yerlerine göre farklı anlamlar kazandıklarını anlayabilmesi için Sarf-Nahiv ilminin inceliklerini ve i'rab durumunu bilmesi gerekmektedir.⁵⁶

Musa Kazım Efendi de tefsirinde Arapça dili, fesahat ve belagati ile ilgili ayetlerdeki hemen her kelimeyi değerlendirmeye almıştır. Ayetleri lügat ve nahiv kaideleri yönünden izah etmesi ve tahlile tabi tutması, Musa Kazım Efendi'nin tefsirinin önemli özelliklerinden biridir. Ayetlerde ifade edilen kelimelerin etimolojilerini, lügat ve ıstılah manalarını ayetlere dayanarak izah etmiştir. Bu kelimelerin Araplar arasında kullanılma biçimlerine, takdim ve te'hir, te'kid, hazif ve i'lâl durumlarına sık sık temas etmiştir.⁵⁷ Mesele Bakara Sûresi 24. Ayetinin tefsirinde bunlardan bir kısmını şöyle ele almıştır:

فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ

İcmal Manası; “Şimdi Kur'ân'a muarazaya cehd edipte onun mislini yapamazsanız -elbette yapamayacaksınız- o halde iman edip kendinizi küffar için hazırlanmış olan nar-ı cehimden koruyunuz ki; onun yakacağı şeyler insanlar ve taşlardır.”⁵⁸

Tefsiri; Vaktaki Cenab-ı Hakk, geçen ayet-i kerimede müşrik ve münkirlere karşı tehaddi ederek kendilerine Hazreti Resulün risalet davasında sıdkını bildirecek ve tebliğ ettiği Kur'ân'ın vahy-i münezzel olduğunda asla şüphe bırakmayacak ve bu suretle hakkı, batıldan ayıracak tarıkı beyan etti. Fezleke/özet kabilinden olmak üzere işbu ayet-i kerimeyi dahi ona bir tefiri'/müsebbeba **فَإِنْ لَّمْ تَفْعَلُوا** buyurdu. Hülasası; “Kur'ân-ı Kerim'e muarazaya cehd

⁵⁵ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, 207.

⁵⁶ Suyutî, *İtkan*, 3/182.

⁵⁷ Zafer Koç, “Safvetü'l- Beyân fi Tefsiri'l- Kur'ân'ın Kaynak, Özellik ve Muhteva Bakımından İncelenmesi”, *Journal of Analytic Divinity*, Ankara, Volume 1/1, s. 175-200

⁵⁸ Bakara, 2/24.

edip ona müsavi veyahut müşabih bir sûre getirmekten aciz kaldığınız takdirde, onun mucize olduğu zahir ve mucizeyi tasdik ise, vacip olduğundan inattan sarf-i nazar ederek, ona iman etmeniz ve bu suretle münkirler için hazırlanmış olan azap-tan kendinizi hıfz ve siyanet etmeniz lazım gelir” mealini ifadeden ibarettir.⁵⁹

Geçen ayet-i kerime'de meydan okumanın “ فَأْتُوا بِسُورَةٍ /fe'tübi-sûretin” lafzıyla gelmiş olduğunu, dolayısıyla bu ayette de “فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا” yerinde “فان لم تافعلوا/feinlemte'tübi-sûretin” denilmesi iktiza ettiği halde, ayetin nazımının bu şekilde olmasını da şöyle izah etmiştir: “Belagat yönünden kelimada “icaz-ı kasr” nüktesine riayet için, ‘mutlaka bir şeyi, bir işi yapmak’ manasına gelen ‘f-a-l’ maddesiyle ifade edilmiştir. Zira ‘eğer yapamazsanız’tabiri, maksadı ifadeye kâfi olmakla beraber, ‘Kur’an’a mümasil bir sûre getiremezseniz’tabirinden daha mu’ciz ve muhtasar olduğu şüphesizdir.⁶⁰ Ayrıca aynı ayetteki تَفْعَلُوا cümlesi de gaybden haberi ihtiva ettiği için başlı başına bir mucizedir.”⁶¹

Ayetlerde geçen harf ve edatların işlev ve manasına temas eden Musa Kâzım Efendi bazı harf ve edatların önemine binaen işlev ve manasını uzun uzun açıklamıştır. Mesela, yukarıda zikri geçen ayetteki “لَنْ” edatını ele alarak bu kelimenin köküyle ilgili şu tesbitte bulunmuştur: “لَنْ” lafzı, “لَا” gibi nefy-i müstakbel edatıdır ve “لَا” dan eblağdır. Zira “لَا” nefy-i mutlak, “لَنْ” ise nefy-i müekked ve müebbed edatıdır. İmam Sîbeveyh'e göre bu edat bir kelime-i asliyedir. Fakat İmam Halil'den bir rivayete göre bunun aslı “لَنْ” dir. Kesret-i isti'mâlından/çok kullanılması nâşi hemze hafz olunmuş ve ictimâisâkineyni/iki sakin harfin yanyana gelmesini def için “ا” (elif) dahi sâkıt olarak “لَنْ” kalmıştır. İmam Ferrâ'ya göre aslı “لَا” dır. Elif, “nun” a kalb olarak “لَنْ” olmuştur.”⁶²

Benzer şekilde فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا fiilinin cevap ve cezasının kelimada mukadder olan; ‘Fe-aminu’ emri olduğunu فَاتَّقُوا النَّارَ kavli-i şerifi'nin ise, bu cevap ve ceza cümlesinin takdir edilmiş zaruri hali olduğunu beyan etmiştir. Bunun gerekçesini de şöyle ifade etmiştir: “Zira iman, nardan sakınmayı mucib ve müstelzimdir. Binaenaleyh burada lazım-ı ceza, ceza menzilesine tenzil edilerek ‘Fe-aminu’ yerinde kinaye yoluyla ‘fetteku’ buyrulmuş ve bu da mekniyyünanhı/örtülü

⁵⁹ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 208-209.

⁶⁰ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 209.

⁶¹ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 210.

⁶² Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiru'l-Kur'an*, 209.

olarak anlatılmak isteneni takrir ve ehl-i inadı tehvil/korkutmak ve kelimada icaz ve ihtisarla beraber void-i ilahiye tasrih/açıkça ifade etme hikmetine bina kılınmıştır.⁶³ Ayrıca bu ayette geçen “ıza/إِذَا” edatıyla ilgili şu tesbitte bulunmuştur: Münkir ve müşriklerin, Kur’ân’ın mislini getirmekten aciz oldukları noktasında Cenab-ı Hakk’ın şek etmediği kesin olduğu ve hatta bunun için şart ile ceza arasına وَكُنْ تَفَعَّلُوا cümle-i mu’terizesini/ara cümlesini getirmekle, zikri geçenlerin ilelebet Kur’ân’a nazire yapamayacaklarını haber vermiştir. Bundan dolayı bu ayette şart cümlesinin -vücub-u tahakkuka delalet eden (kesinlikle gerçekleşecek olan) “İza” edatıyla zikri gerekirken, bu cümlenin şekke konu olan فِئَانْ edatıyla zikredilmiş olması; ya münkirleri tezyif ve tahkire veyahut onlara olan hitabını, onların zan ve itikatlarına muvafık olarak tevcihe dayanmaktadır. Çünkü münkirlerce kable’t-teemmül/etrafılıca düşünmeden önce acz henüz tahakkuk etmiş değildir.⁶⁴

Ayrıca mezkûr ayetteki, “Tef’alu/تَفَعَّلُوا” fiilinin başında iki cezm edatı olan “İn/ن” ve “Lem/م” edatlarının içtima etmiş olduğunu, fakat bu fiilin yalnız “lem/م” edatıyla cezm edilmiş olduğunu belirterek bu edatın amel etmesinin de vacip olduğunu ifade etmiştir. Bu edatınzaruret olmadıkça amelden düşürülmesinin caiz olmadığını, ancak fiil-i mudariâ dâhil ve daima ona bitişik olarak geldiğini belirtmiştir. Aynı şekilde dahil olduğu muzarî fiilininmanâ cihetiyle olumsuz mazi kıldığından dolayı, onun cüzü/parçası menzilesinde olduğunu zikretmiştir. “İn/ن” edatının ise; böyle olmadığını, onun, şart ve cezanın umumuna dâhil olarak, sanki “İn terektümü’l-fi’le” denildiğini belirtmiştir. **Bu cümlenin gaybtan haber ihtiva ettiği için başlı başına bir mu’cize olduğunu ifade ederek gerekçesini de şu şekilde açıklamıştır:**

“Zira Resul-i Ekrem Efendimizin nübüvvet ve risalet gibi azim bir da’va ile kıyamla kelam-ı ilahi olmak üzere tebliğ ettiği bir kitapta, fesahat ve belağatın evc-i balasına/en yüksek derecesine vasıl olmuş ve binlerce hasımlarına; ‘Siz ebeden bunun mislini yapamayacaksınız’ diye hitap etmiştir. Sonra bu hitabında o zaman sadık olduğu gibi, bin üç yüz bu kadar seneden beri hala sadık kalması, şüphesiz ki, en açık ve ebedi bir mu’cizedir.”⁶⁵

Yukardaki tesbit ve çıkarımlardan da anlaşıldığı gibi Musa Kazım Efendi, tefsirinde lügat, sarf venahiv konularına oldukça fazla yer vermiştir. Ayet-

⁶³ Musa Kazım Efendi, *Safvetü’l-Beyan fi Tefsiru’l-Kur’an*, 209.

⁶⁴ Musa Kazım Efendi, *Safvetü’l-Beyan fi Tefsiru’l-Kur’an*, 210.

⁶⁵ Musa Kazım Efendi, *Safvetü’l-Beyan fi Tefsiru’l-Kur’an*, 210

lerde geçen edatların fonksiyonlarını belirtmişve ayetlerin i'rabı üzerinde önemledirmiştir. Bütün bu hususlar onun İslamî ilimler ve Arap dili ile ilgili konularda sağlam biraltyapısının olduğunu göstermektedir.

Musa Kâzım Efendi'nin Sırât-ı Müstakîm Dergisinde Neşrettiği "İ'câzül-Kur'an" Makalesi⁶⁶

Müfessir'in yaşadığı dönemde Müsteşrikler, Kur'an'a karşı zaman zaman dil uzatarak onun değerini küçültmeye çalışmışlardır. Onların menfi fikirlerinden etkilenen bazı müminlerin kalplerinde de Kur'an hakkındayalnız düşünceler oluşmaya başlamıştı. Öncelikle Kur'an'a yönelik batı kaynaklıbu saldırılara cevap vermek ve müminlerin zihinlerinde Kur'an hakkında oluşan yanlış düşünceleri izale etmek için bu makaleyi kaleme almıştır. Bu makalede Musa Kazım Efendi,

Kur'an vahyinin güvenilirliğini yani, kaynağının ilahi oluşunu akıllı, naklidelillerle ortaya koymaya çalışmıştır. Müfessir bu makalesinde Kur'an'ı Kerim'in İ'câzını dokuz maddede izah etmiştir. Makalede günümüz Türkçesiyle şu görüşleri dile getirmiştir:

Kur'an-ı Kerim, (safiyetini koruma açısından) diğer mukaddes kitapların hiçbirine benzemeyen; beşer üstü lafızları, ince manalarıyla İ'câz seviyesini haiz, latif konuları ve sağlam hükümleri ile mümtaz bir kitaptır.

Kur'an-ı Kerim'in "İ'câz derecesinde" oluşu, Arap edip ve şairlerinin, onun bir benzerini ortaya koymaktan aciz kalmaları ile sabittir. Bilindiği gibi Araplar, gerek konuşma gerek yazı dilinde belagat ve fesahat ile konuşmayı büyük bir fazilet ve ayrıcalıklı bir özellik kabul etmekteydiler. Hatta geleksel şiir yarışmalarında bu özelliklerinin en güzel ve en mükemmel örneklerini vererek, bunları mukaddes Kâbe duvarında sergilerlerdi. İşte Kur'an-ı Kerim, eserlerini asmak için Kâbe duvarından başka uygun yer bulamayan, Arap Edebiyatçılarına karşı nazil olmuş ve birçok ayetinde onlara meydan okuyarak, tamamişöyle dursun, en kısa bir sûresinin bile benzerini getirmekten hepsini aciz bırakmıştır.

Arap edebiyatçılarının Kur'an'ın en kısa bir sûresinin dahi bir benzerini söylemekten aciz kalmalarının sebeplerini şu şekilde özetlemiştir:

1- Arapların fesahat ve belagatı at, deve, cariye vs. gibi şeyleri vasıflandırmaya hasredilmiş olup Kur'an'ı Kerim ise, bu gibi şeyleri vasıf ve beyan et-

⁶⁶ Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, 214-216; Musa Kâzım, "İ'câzül-Kur'an", *Sırât-ı Müstakîm*, 8/135- (Eylül 1324).

mediğinden fesahat ve belagatçılar Arap fesehat ve belagatında meşhur olan bu lafızları Kur'ân-ı Kerim'de bulamamışlardır.

2- Arapların "*Ahsenü'ş-şi'riekzebühü/Şiirin en güzeli en yalan olanıdır*" meşhur sözleri gereğince, bir şiirin en güzeli, en fazla yalanı ihtiva eden olacağından, yalanı terkedip, doğruluğu şiar edinen bir şairin şiirinde veya bir kâti-bin yazısında fesahat ve belagat oranının azalacağı tabii olacaktır. Bu nedenle Lebid b. Rebia⁶⁷ ile Hassan b. Sabit'in⁶⁸ (r.a.) Müslüman olduktan sonra şiirlerinin sanat yönünün zayıflayıp basitleştiği, ehline bilinmektedir. Kur'ân-ı Kerim ise, her ayetinin doğruluk ve ahlak timsali mesajlarla dolu olmasına rağmen, fesahat ve belagatın mükemmel örneklerinin en zirvesinde olmaktan hiçbir şey kaybetmemiştir.

3- Bir şair ne kadar fasih ne kadar belîğ olursa olsun, onun bir kasidesinde ancak bir veya iki belîğ beytine tesadüf edilebilir. Çünkü "*belagat*" yalnız kelimelerin fasih olması değil, aynı zamanda kelamın, içinde bulunulan hal ve şartlara (mükteza-i hale) uygunluğunu ifade etmektedir. Sözün hal ve makamı ise, farklı ve zıt olacağından her sözü, kendine ait hal ve ortama uygun söylemek ve bu ortama uygun olan şartların tümüne riayet etmek beşer gücünün dışındadır. Oysa Kur'ân-ı Kerim'in her ayet ve cümlesinde ilgili durum ait durum ve ortama göre söylenmiş olmasına karşın o ortama uygun olan hususların tamamına riayet edilmiştir.

4- Zühd, takva, dünyanın faniliği, ahiretin bakiliği, hukuk problemleri vb. şeylere ait belîğ teşbihlere ve latif istiarelere şamil bir edebi makale veya bir fasih kaside yazmak ya da söylemek hiçbir şair ve yazar için kolay değil, hatta mümkün değildir. Hâlbuki Kur'ân-ı Kerim'de bu tür konular, fesahat ve belagatın en mükemmel yöntem ve metotlarıyla açıklanmıştır.

5- Şu bir gerçektir ki, birtakım şeyleri tasvir için güzel şiir yazan bir şair, başka şeyleri anlatmak ve açıklamakta aynı performansı ve başarıyı göste-

---

⁶⁷ Lebid b. Rebia(v. 41/662),145 yaşında ölen Müslümanlığı kabul eden ve iyi bir Müslüman olan Cahiliye döneminin en şerefli ve "Muallakat-ı Seb'a" şairlerindedir. (Süleyman Tülücü, "Lebid b. Rebia", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/121-122.

⁶⁸ Hassan b. Sabit (v. 54/673),Cahiliye dönemini de idrak eden bu Müslüman meşhur hiciv şairi Hz. Peygamber'i öven ve onu savunan şiirleri ile tanınmıştır. Ebu Ubeyde, onun üçfazileti bir arada toplayan bir şair olduğunu söylemiştir ki, bunlar, a) Cahiliye döneminin (Medine) şairidir, b) Nübüvvet (Asr-ı Saadet) döneminin Peygamber şairidir, c) Genel olarak İslam döneminin Yemen şairidir. (Hüseyin Elmalı, "Hassan b. Sabit", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/399-402)

remeyebilir. Nitekim İmru'l-Kays'ın⁶⁹şiiri, at ve kadın gibi şeyleri tasvirde; Nabîğa'nın⁷⁰şiiri, korku hakkında; A'sa'nın⁷¹şiiri, içki hususunda son derece başarılı olmasına rağmen diğer konularda ise, aynı güzelliği ve başarıyı görmek mümkün değildir. Oysa Kur'an-ı Kerim, terğîb/özendirme,terhib/korkutma, va'z/nasihât, zecr/kötülüklerden men vs. gibi pek çok konu ve meseleleri bünyesinde toplamakta ve bunların tamamı da fesahât ve belagât özelliklerinin tüm yönlerini taşımakta ve her yönüyle lafızlar, harikulade bir zatî güzellik kazanmaktadır.

6- Normalde bir konudan diğer konuya geçen veya farklışeylerden bahseden bir sözün veya konunun pasajları arasında güzel bir irtibat olamayacağı, dolayısıyla böyle bir sözün belagât özelliklerini taşıyamayacağı veya edebi olamayacağı, inkârı kabil olmayan bir gerçektir. Hâlbuki Kur'an-ı Kerim'de, bir kıssadan diğer bir kıssaya, bir konudan diğer bir konuya devamlı olarak geçişler olmuş; emir, nehiy, haber, istihbar, va'd, va'id, tevhid, nübüvvet, mead, terğîb, terhib vb. nice farklı konuları bir arada ele almasına rağmen, yine de bunlar arasında münasebetin, insicamın ve irtibatın bütün güzelliği ile korunduğu müşahede edilmektedir.

7- "Kıssasta sizin için hayat vardır. Ey akıl sahipleri"⁷²ayetinde ve özellikle de Sa'dsüresinde olduğu gibiKur'an-ı Kerim, birçok yerde az lafız ile çok manayı gayet belîğ ve fasih olarak ifadeetmiştir ki, bu durum beşer gücünü aşmaktadır. Bunun beşer için emr-i muhal olduğuehl-i vukufa aşikârdır.

8- Edebiyatçılar tarafından malum olduğu üzere, bir sözde hem akıcılığın hem tatlılığın hem de letafetin bir arada bulunması imkânsızdır. Bu durum

⁶⁹ İmruü'l-Kays b. Hucr, (v. M. 540), Nesebi Kinde meliklerine varan İslâm öncesi Cı1hiliye döneminin en meşhur, en asil ve en yüksek mevki sahibi ve şiirleri Kâbe duvarına asılan "Muallakat-ıSeb'a" şairlerindenidir. (Ahmet Savran, "İmruü'l-Kays b. Hucr,"*Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (İstanbul:TĐV Yayınları, 2000), 22/237-238.

⁷⁰ Nabîğa ez-Zübyanî, (v. M. 604), Cahiliye döneminin en büyük üç şairinden biri sayılan Nâbîğa'nın şöhreti Arap yarımadasının her tarafına yayılmıştır.Hz. Ebû Bekir, Ömer ve İbn Abbas bazı beyitlerine dayanarak onu "Araplar'ın en güzel şiir söyleyen şairi" diye nitelemiştirlerdir. (Süleyman Tülücü,"Nabîğa ez-Zübyanî", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/262-263.

⁷¹ A'sa b. Kays,(v. 629),Asıl ismi Meymun b. Kays'dır.Gözündeki görme zayıflığı sebebiyle A'sâ lakabıyla anılmış olup ileri yaşlarda gözlerini büsbütün kaybetmesinin de bu lakabı almasında rolü olmuştur. Cahiliye döneminin en meşhur ve en büyük şairlerindenidir (Süleyman Tülücü, "A'sa b. Kays", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (İstanbul:TĐV Yayınları, 1991), 3/544-545.

⁷² Bakara, 2/179.

böyle olduğu halde, Kur'ân-ı Kerim'in pek çok ayeti bu zıt durumları en layık bir şekilde bir araya getirmiştir.

9- Kur'ân-ı Kerim, rekaket, kıyas ve kaideye muhalefet, tenafur-i huruf ve kelimatı gibi fesahatı zedeleyen durumlardan tamamen uzak olmakla beraber; te'kid, ıtlak, takdim, te'hir, fasl, vasl vb. gibi belîğ bir sözde olması gereken özellikleri ihtiva etmektedir ki bu, hiç bir belîğin sözünde görülmemiş, görülmesi de ihtimal dahilinde değildir.

İşte bu gibi sebeplerden dolayı füseha ve büleğa Kur'ân'ın en kısa bir sûre-sinebile nazire yapmaktan aciz kalmışlar, sonunda tamamı "*kelam-ımu'cizü'l-beyan*" olan Kur'ân'a karşı boyun eğmiş ve onun edebi üstünlüğünü kabullenmek zorunda kalmışlardır. Kur'ân-ı Kerim'in mu'ciz olması ve bütün edebiyatçılara karşı meydan okuması, indiği zaman olan yedinci asra münhasır olmayıp, bin üç yüz küsur seneden beri bumeıdan okumayı sürdürmekte ve devam ettirmektedir. Aslında kelimada fesahatın, belagatın, akıcılığın, tatlılığın ve inceliğın ne demek olduğunu ve nasıl bir işlev gördüğünü bilmeyen bazı din düşmanları ve birtakım sefiherler, Kur'ân-ı Kerim'in bazı yanlış ve eksik tercümelerine bakarak, onun fesahatının, belagatının, kelimeleri, ayetleri ve sûreleri arasında herhangi bir insicam ve irtibatının olmadığını iddia etmişlerse de, onların bu hezeyanları uluma kabilinden olup, dinlemeye bile layık değildir. Çünkü Kur'ân'ın, belagatın en yüksek derecesinde olduğunu bilmek, ya Arapların füseha ve büleğasından olmaya veya "*Meanve "Beyan"* ilimlerinde tam bir beceri sahibi bulunmayadığından, o, tatlı ifadeli kelimadan, bütün ilimleri ihtiva eden Kur'ân'dan habersiz olanlara karşı, Kur'ân'ın belagatını ve ayetleri arasındaki güzel insicamını ve tenasübünü ispata kalkışmak abesle iştiğal olur.

Hele bazı Hıristiyan din adamlarının -güya Kur'ân'ı anlıyorlarmış gibi- o "*Kitab-ı Mübin*" in çirkin konuları içerdiğine dair sözleri gari psenecek gülünç bir iddiadır. Acaba Kur'ân-ı Kerim, kendi kitapları gibi Peygamberlere birtakım kötülükleri isnad etmeyip, bilakis onları noksanlıklardan tenzih ve takdis ettiğı için mi çirkin konuları içermektedir(?) Onlar emin olsunlar ki, Kur'ân-ı Kerim sayılamayacak kadar konuları ihtiva ettiğı halde hiçbirisinde akıl ve hikmete ters düşecek abes bir şey görülmemiştir. Onların çirkin dediğı(!) Kur'ân'ın konuları ise şunlardır:

Allah'ın zatının bildirilmesi ve noksan sıfatlardan tenzih edilmesi, Allah'ın sıfatlarının açıklanması ve ona ait olduğu, sadece tevhide davet, şirkten ve Hristiyanlığın teslis inancından uzak durma, geçmiş peygamberlerin anıl-

ması ve peygamberliğe layık olmayan noksanlıklardan uzak tutulması, peygamberlere inananların takdir edilmesi ve övülmesi, onların kâr edenlerin kınanması ve kötülenmesi, bütün peygamberlere, bilhassa Hz. İsa'ya iman etmenin kesin gereği, eninde sonunda müminlerin müşriklere galip geleceğinin müjdelenmesi ve haber verilmesi, kıyamet gününde ve o gün, her insanın kendi ameline göre ceza veya mükâfat göreceğinin bildirilmesi, devamlı dünya ile meşgul olmanın kötülenmesi, ahiretin övülmesi, helal ve haram olan şeylerin açıklanması, siyaset, ev idaresi, hükümet etmeğe ait hükümlerin izahı, Allah'ı sevmeye teşvik, Allah'a ulaşmaya vesile olabilecek olan şeyleri bildirme, adi ve alçak insanlarla arkadaşlıktan menetme, mali ve bedeni ibadetlerde halis niyetin önemini beyan, riya ve gösterişten kesinlikle menetme, güzel ahlakı tam ve mükemmel bir şekilde izah etmek, kötü ahlak sahiplerini tehdit etmek, hilm, tevazu, cömertlik, cesaret, adalet, ciddiyet, doğruluk, müsamahakarlık vs. gibi güzel ahlakları övmek, gadap, kibir, kin, buğz, zulmetmek vs. gibi çirkin huyları kötüleme takvaya, zikrullah ve Allah'a ibadet etmeye teşvik etme.

İşte Kur'anî konuların özü ve özeti işte bu zikrolunan şeylerdir. Bunlar ise kesinlikle aklen ve naklen övülen ve kabul edilen hakikatlerdir. Bu bakımdan Yüce Allah, bunları Kur'an'da temsillerle ve değişik güzel ve makbul üsluplarla tekrar tekrar açıklamış ve bu hususlara riayet edilmesini kesin bir şekilde emir buyurmuştur. Öyle ki hiçbir semavi kitapta bu derece insanlığın maddi ve manevi saadetini temin edecek güzel ve makul konular görülmemiştir.

En kısa bir sûresine bile alternatif bir sûre getirmek insan gücünün çok üzerinde olmasının yanında, sayılamayacak kadar parlak mu'cizelerle dolu olan Kur'an-ı Kerim'in, gerek belîğ lafızlarını, edebî ifadelerini gerekse ince manaların ortaya konulduğu sağlam hükümlerini, bihakkın açıklamak ve bu yüksek platformda onlar hakkında kalemoynatmaya cüret etmek benim gibi aciz ve her yönden noksanlıklarla dolu olan birinin gücünün dışında olsa da veya bilgi sınırlarını zorlasa da uzun zamandan beri Kur'an-ı Kerim hakkında birtakım münasebetsiz dedikoduların gittikçe artması, bizlerimeslek icabı bu yüce konuda kalem oynatmaya mecbur etmiştir. Biz de bu sahada ki bilgi ve eksikliğimize bakmayarak, hem Hakaik-i Kur'aniyyeden/Kur'an'ın gerçeklerinden habersiz olan din kardeşlerimizi mümkün merteye ikaz etmek, hem de bu yüce dinin muarızlarına karşı mümkün oldukça müdafaa da bulunmak gibi hayırlı bir maksatla Kur'an'ını câzı hakkında var olan

bilgileri özet bir şekilde açıklamayı, böyle bir ortamda en başta gelen vazifelerden biri sayarak bu makaleyi yazmaya karar verdik.⁷³

Sonuç

Osmanlı Devletinin en sıkıntılı dönemlerinde Şeyhülislamlık görevini üstlenen Musa Kazım Efendi'nin tefsirinde Arap dili, fesahat ve belâğatı ile ilgili ayetlerdeki hemen her kelimeyi değerlendirmeye almıştır. Arap dilindeki kelimelerin işaret ettikleri anlamları, onların cümle içindeki yerlerine göre farklı anlamlar kazandıklarını çok iyi kavramıştır. Onun tefsirinin en önemli özelliklerinden birisinin, ayetleri lügat ve nahiv kaideleri yönünden izah edip tahlile tabi tutmuş olmasıdır. Bu cümleden olarak tefsirini yapmış olduğu Bakara Suresi 23. ve 24. Ayetlerinde de geçen kelimelerin etimolojilerini, lügat ve ıstılah manalarını ayetlere dayanarak izah etmiş, bu kelimelerin Araplar arasında kullanıma biçimlerine, takdim ve te'hir, te'kid, hazf ve il'lâl durumlarına sık sık temas etmiştir. Bütün bu hususların O'nun tefsirini öne çıkaran yönlerinden biri olduğuna dikkat çekilmiştir.

Musa Kazım Efendi'nin tefsirinde Kur'an'ın İ'câzı mevzusuna, daha çok Kur'an'ın tehaddi/mezdan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve ilgili ayetler tefsir edilerek konuya açıklık getirmiştir. Hz. Peygamber, Allah'ın elçisi olarak tebliğ etmiş olduğu bir kitapta binlerce hasımlarına karşı; '*Siz ebediyyen bunun bir benzerini yapamayacaksınız*' diye hitap etmiştir. Kur'an'ın Allah kelâmı olduğunu kabul etmeyen müşrik ve münkirlerin bin üç yüz küsür seneden beri bu tehaddiyeye karşı sessiz kalmış olmalarını da O'nun en açık ve ebedi bir mu'cizesi olduğunu isbat eden önemli delillerden biri olduğuna vurgu yapmıştır. Bunların yanında Kur'an'ın dil ve üslup özellikleri başta olmak üzere, fesahat ve belâgat incelikleri ve gaybî haberler ihtiva etmesi gibi pek çok yönden Kur'an'ın mu'cize olduğuna işaret eden konulara da tefsirinde dikkat çekmiştir.

Müfessir“Kur'an'ın İ'câzı” adlı yayımlamış olduğu makalede de Kur'an'a yönelik batı kaynaklı saldırılara cevap vermiş ve müminlerin zihinlerinde Kur'an hakkında oluşan yanlış düşünceleri izale edecek aklî ve naklî deliller zikretmiştir.

⁷³ Musa Kâzım, 1336: 214-216; Musa Kâzım, “İ'câzu'l-Kur'an”, *Sırât-ı Müstakîm*, 1/7, (8 Ekim 1908), 107; Hüseyin Güllüce, “Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım ve Kur'an'ın İ'câzı Hakkındaki Görüşleri”, (Erzurum: Ata. Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (2002), 19/219-227.

Kaynakça

- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1981.
- Altunsu, Abdulkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Ateş, Süleyman, *İslâm'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*, Ankara: Emel Matbaası, 1971.
- Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstekim ve Sebilürreşad Mecmualarının Fihristi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi, I, Cahiliye Dönemi*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık, 2009.
- Elmalı, Hüseyin, "Hassan b. Sabit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/416-417. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, İstanbul: Bahar yayınları, 1969.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed bin Yakub, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Mısır: Matba'atu'l-Emiriye, 1978.
- Güllüce, Hüseyin, "Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım ve Kur'an'ın İ'câzı Hakkındaki Görüşleri", *Ata. Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19/219-227, Erzurum, 2002.
- Gürer, Ahmet Şamil, "Musa Kazım Efendi'nin İttihat ve Terakki ile İlişkileri", *Erzurumlu Şeyhülislam Musa Kazım Efendi Sempozyumu*, Erzurum, 2014.
- Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasındaki Bir Meşrutiyet Şeyhülislamı Musa Kazım Efendi*, Ankara: Hacetepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, "Musa Kazım Efendi," *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzar'ın Teracim-i Ahvali*, İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1335.
- İsfahânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğıb, *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan Dâvûdî, "ac z md", Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2002.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986.

- Keskin, Şahin, *Son Osmanlı Şeyhülislamlarından Musa Kâzım Efendi*(Yaşamı, Görüşleri ve Etkisi), Samsun: Ondokuz Mayıs Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Koca, Ferhat, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Koç, Zafer, "Safvetü'l- Beyân fî Tefsîri'l- Kur'ân'ın Kaynak, Özellik ve Muhteva Bakımından İncelenmesi", *Journal of Analytic Divinity*, Ankara: Volume 1/1.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *A'lâmu'n-Nubüvve*, thk. Muhammed Şerif Sükker, Beyrut: Dârü'l-Hyâi'l-Ulûm, 1992.
- Musa Kazım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fî Tefsîru'l-Kur'an*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335.
- , "İ'câzu'l-Kur'ân", *Sırât-ı Müstakîm*, 1/7, (8 Ekim 1908), 107.
- Nursî, Bediüzzaman Said, *Sözler*, İstanbul: RNK Yayınları, 2010.
- Revnaçoğlu, Cemaletdin Server "Erzurumlu Şeyhülislamından Musa Kazım Efendi", *Tarih Yolunda Erzurum*, Erzurum Matbuatı, 1962.
- Savran, Ahmet, "İmruü'l-Kays b. Hucr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.22/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Tülücü, Süleyman, "A'şa b. Kays". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.3/544-545.İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- , "Nabiğa ez-Zübyanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.32/262-263.İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- , "Lebid b. Rebia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.27/121-122. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, IV. baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Unan, Fahri, "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.22/467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.